

В статті автор розкрив коротку історію виникнення і розвитку українського вертепа як народно-драматичного спектакля в сучасному рождественсько-новорічному ряженні. Значительне уваження було уделено збереженню рождественських театральних і драматичних дійств в живому вертепі на юго-східному Опілля. Також автор намагався показати місце і роль живого вертепа в народній обрядності українців, де дійствующими особами були люди, а не кукли.

Ключові слова: вертеп, персонажі, ряження, рождественсько-новорічні дійства.

In this article the author has revealed a history of the establishment and the development of the Ukrainian vertep as a national and dramatic play in a modern Christmas and New Year's arrangement. Special attention has been paid to the preservation of the Christmas theatrical and dramatic phenomena in a live vertep in South-Western Opillya. The author tried to show the place and the role of a live vertep in the Ukrainian national ceremonial actions, where the main characters were human-beings, not the dolls.

Keywords: nativity scene, characters, business trips, Christmas and New Year event.

УДК 94 (437): 314. 743: 94 (477)

Андрій ЯВОРСЬКИЙ

ОСОБЛИВОСТІ ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО РОБІТНИЦТВА У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.)

У статті проаналізовано становище українських емігрантів-робітників у Чехословаччині на зламі 20–30-х рр. ХХ ст. Розкрито створення та основні напрямки діяльності професійно-класової організації робітників – Українського Все професійного Робітничого Союзу.

Ключові слова: українська еміграція, Чехословаччина, Український Все професійний Робітничий Союз, культурно-просвітницька робота.

Одним із найпотужніших і найбільших українських емігрантських центрів у міжвоєнний період була Чехословаччина. Саме тут після Першої світової війни та поразки у національно-визвольних змаганнях 1917–1923 рр. сконцентрувалася велика кількість вихідців з України, як з Галичини, так і з території колишньої УНР. Значну частину українських емігрантів за своїм соціальним походженням становили робітники. Потреба в існуванні організації, яка б захищала їх інтереси в складних умовах емігрантського життя, привела до створення Українського Все професійного Робітничого Союзу (УВРС).

Становище та життєдіяльність української еміграції в Чехословаччині міжвоєнного періоду є предметом дослідження значної кількості науковців¹. Однак у переважній більшості вони залишали поза увагою проблему становища українського робітництва в Чехословацькій республіці (ЧСР). Фрагментарно, на нашу думку, до нього зверталися у своїх наукових доробках С. Наріжний², С. Віднянський³, О. Даниленко⁴, О. Сухобокова⁵ та ін. Відсутність спеціалізованих досліджень, присвячених даному питанню, перешкоджає всебічно відобразити історію української еміграції Чехословаччини у зазначений період. Актуальність даного дослідження поглиблюється й тим, що УВРС був однією із небагатьох організацій, яка проводила активну діяльність після завершення “російської акції” (урядової програми з підтримки та допомоги еміграції з території колишньої Російської імперії упродовж 1921–1925 рр.) і не залежала від фінансування чеського уряду.

Метою статті є розкриття формування та діяльності Українського Все професійного Робітничого Союзу – організаційної структури української робітничої еміграції в Чехословаччині.

Згідно з даними С. Віднянського та О. Даниленка⁶, частка робітників у загальній структурі української еміграції складала 12,4 – 13%. За чисельністю їх перевершували лише селяни та представники інтелігенції. У той час, як останні організовувалися в представницькі об'єднання, наприклад Українська Селянська Спілка чи Українське історико-філологічне товариство, робітники такої організації не мали. Їхні інтереси якщо й представляли українські

емігрантські установи, то опосередковано, а не цілеспрямовано. Так, в Українській Селянській Спілці станом на 1924 р. налічувалося лише 3 філії, які склалися виключно з робітників: у Тегові, Ловновицях та Ервениці⁷.

У середині 1920-х рр. українська еміграція в Чехословаччині вступила в кризовий період свого розвитку. Його причиною було зростання рееміграції та повернення значної частини емігрантів на батьківщину, викликане, своєю чергою, ліквідацією урядом ЧСР трудових таборів для інтернованих стрільців УГА (Йозефів, Ліберці та ін.). Рееміграції також сприяли кампанії радянської влади з амністії учасників громадянської війни, які боролися в складі ворожих комуністам воєнних угруповань. До зменшення кількості українців у ЧСР призвело й поступове згортання “російської акції”, викликані зневірою президента Чехословаччини Т. Масарика у поверненні Росії до демократичного ладу, а також численними політичними протестами з боку радянського уряду проти підтримки емігрантів. Така зміна чехословацької політики пов’язана також і з розвитком самостійницьких тенденцій на Підкарпатській Русі за участі українських емігрантів, що розцінювалося Прагою як загроза цілісності держави. Становище українців ускладнювалося й тим, що внаслідок зростання безробіття й кризових явищ в економіці Чехословаччини урядом ЧСР було видано низку розпоряджень для захисту ринку праці від чужоземців.

Внаслідок цих обставин перед українськими робітниками постало питання щодо їхнього виживання у несприятливому середовищі. Неорганізоване українське робітництво мусило виконувати найважчу роботу за низьку заробітну плату. А внаслідок нової протекціоністської політики уряду Чехословаччини воно опинилося перед загрозою втрати й цього мінімального заробітку. В силу цих обставин, єдиним виходом для емігрантів були, як вказувалося в одному зі звернень організаційного комітету майбутнього УВРС, “самоорганізація й організований захист професійних інтересів. Лише організоване українське робітництво зможе здолати ту страшну примару безробіття й безправ’я, які що день все грізніше й різкіше наслідують на нас”⁸.

Наприкінці 1920-х рр. розпочалась активна робота зі створення УВРС. 19 квітня 1928 р. представники його організаційного комітету доповіли про свою організацію та завдання Міністерству Закордонних Справ ЧСР. Паралельно було проведено переговори про отримання його членами т.зв. “пруказів” – спеціальних особистих документів, які давали правові підстави їхнього перебування в ЧСР. “Прукази” надавалися тим робітникам, за яких могли поручитися УВРС та Український Комітет⁹.

Оскільки загальна чисельність українських робітників була незначною і не могла самостійно становити якийсь вагомий чинник чехословацького внутрішньополітичного життя, вони змушені були об’єднуватися з іншими структурами робітничого руху в ЧСР. 12 квітня 1928 р. між організаційним комітетом УВРС та Централєю Чехословацьких Професійних Союзів було підписано угоду про співпрацю, згідно з якою новоутворений Союз вливався в склад останньої. Передбачалося, що Централь Чехословацьких Професійних Союзів надаватиме УВРС всебічну підтримку¹⁰.

Перед УВРС стояло завдання опікуватися українськими робітниками, добиватися зрівняння їхніх прав із чехословацькими. Він також стежив за тим, щоб “охоронити українських робітників від можливості свідомого чи несвідомого шкодження єдності професійного руху в Ч.С.Р.”¹¹.

10 вересня 1928 р. Міністерство Внутрішніх Справ ЧСР зареєструвало статут УВРС. Центральним місцем його перебування визначалася Прага, а його діяльність поширювалася на всю територію ЧСР. Так, в інших містах Чехословаччини УВРС мав право створювати місцеві філії, які об’єднували не менше 5-ти членів¹³.

За своєю суспільно-політичною орієнтацією УВРС був неполітичним об’єднанням. У “Відозві Всепрофесійного Робітничого Союзу в Ч.С.Р.” зазначалося, що він існує як “правова, державно узнана не політична національно-професійна організація, що має своєю метою всебічний захист українського робітництва всіх фахів на території Ч.С.Р.”¹².

Керівними органами УВРС визначалися Делегатський з’їзд, Виконавчий Комітет та Ревізійна Комісія. Кожна місцева філія Всепрофесійного Союзу висилала по 1 делегату на Делегатський з’їзд, більші – по 1 делегату від кожних 10 осіб. Звичайний Делегатський з’їзд

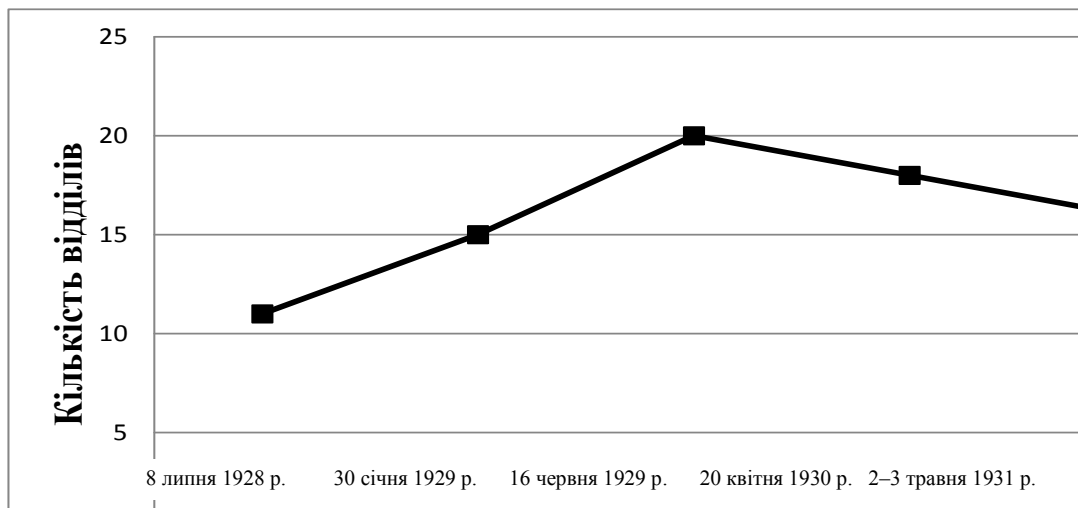
відбувався в першій половині календарного року, Надзвичайний – скликався за бажанням третини всіх місцевих філій УВРС¹⁴. Делегатський з'їзд мав право визначати всі збори і внески; випрацьовувати точні інструкції для діяльності УВРС; вирішувати всі представлені Делегатським з'їздом пропозиції; змінювати статут чи навіть розпустити союз.

З прийняттям статуту завершився організаційний період становлення Українського Всепрофесійного Робітничого Союзу. Перший делегатський з'їзд УВРС, який водночас був і установчим, відбувся 8 липня 1928 р. у Празі. На ньому, зокрема, був присутній 31 делегат, а Головою УВРС з'їзд обрав Н. Будька¹⁵.

У прийнятій з'їздом резолюції зазначалося, що “основним правилом УВРС мусить бути самоорганізація – зокрема самоорганізація й коштів. При організації матеріальних засобів УВРС мусить покладатися виключно на власні кошти... Приняття допомог чи субсидій можливе лише тоді, коли вони не зобов'язують союз; членський внесок встановлюється в розмірі 5 кч., з яких до Управи надсилається 2 кч. Вписове складає 5 кч., з яких до Управи – 2 кч.”¹⁶. Завдяки цим внескам УВРС і міг проводити свою діяльність.

Напередодні I Делегатського з'їзду, 25 травня 1928 р., УВРС нараховував 5 філій (Двір Королевий, Хеб, Ліберець, Німецька Яблоння, Цвіков), у яких налічувалося 137 осіб¹⁷. У липні 1928 р. кількість філій зростає до 11: Двір Королевий, Ліберецький, Мімопський, Младо-Болеславський, Михайловецький, Німецько-Яблонецький, Подебрадський, Празький, Турновський, Цвіковський та Хебський¹⁸. У згадуваній вище “Відозві...” подаються відомості про 15 філій¹⁹.

Про подальший розвиток УВРС вказує динаміка зміни чисельності його філій. Уже на Другому Делегатському з'їзді, який відбувся 16 червня 1929 р., було представлено 20 філій²⁰, на Третьому Делегатському з'їзді, 20 квітня 1930 р., – 18²¹, на Четвертому з'їзді 2–3 травня 1931 р. – 16²². Отже, найбільшого розквіту УВРС досяг у 1929 р. У подальшому спостерігалось призупинення розвитку УВРС, що виразилося у ліквідації місцевих філій і зменшенні чисельності членів Союзу (див. мал. 1).

Мал. 1. Динаміка розвитку Українського Всепрофесійного Робітничого Союзу

Основну увагу в діяльності УВРС було звернено на культурно-просвітницьку роботу. Розпоршені зазвичай в найбільш індустріально розвинених районах на кордоні з Німеччиною, зокрема в Судетах, українські емігранти потрапляли під вплив німецької культури. Зокрема, в одному зі звернень організаційного комітету УВРС до робітників зазначалося, що “в німецьких околицях українське робітництво, перебуваючи довший час в чужому не лише не українському, але й не слов'янському оточенню, – поступово асимілюється й губиться не лише для українства, а й для слов'янства”²³. З метою протидії цим негативним тенденціям одним із головних

завдань Союзу визначалась організація освітньої роботи серед робітників, яку радили проводити з допомогою існуючого з 1927 р. Українського Робітничого Університету. Пропонувалося провести анкетне опитування членів Союзу стосовно того, яку галузь науки вони бажають опанувати. На основі цього передбачався колективний вступ до цього університету²⁴.

Іншими видами культурно-просвітницької діяльності визначалося відвідування театральних вистав, концертів для українських робітників, де б вони “хоч час від часу мали змогу чути свою плекану музику й пісню”²⁵. У “Відозві...” повідомлялося, що Союзом “організовано бібліотеки, читальні, ощадно-позичкові каси, каси хорих, організуються дитячі шкілки, утворюється кооператива, готуємось до друку робітничого часопису “Українського Робітника”²⁶.

Однак сподівання на Український Робітничий Університет у справі забезпечення членів УВРС освітою не виправдалося. Вже Другий Делегатський з’їзд констатував невиконання цим вищим навчальним закладом взятих на себе зобов’язань. Резолюцією з’їзду визначалося, що надалі Всепрофесійний Робітничий Союз вестиме всю культурно-освітню працю самостійно. Передбачалося створення ним навчальних курсів, зокрема шоферських та інших, технічних²⁷.

Скрутне матеріальне становище УВРС зокрема і всієї української еміграції загалом не дозволило йому розгорнути активну культурно-просвітницьку роботу. Вже на Третньому Делегатському з’їзді голова УВРС Л. Клименко зазначав, що керівництво Союзу змогло лише відшукати приміщення для українських шкіл²⁸.

Видання друкованого органу Союзу – “Робітничого голосу” гальмувалося браком технічних засобів. У травні 1931 р. вийшов друком лише один його номер, а для другого вдалося лише підготувати матеріал. Також до друку були підготовані лекції з українознавства і на тему професійного робітничого руху, однак в силу зазначених вище причин вони видані не були²⁹.

З початку свого створення УВРС зіткнувся із внутрішніми проблемами, протистоянням між різними групами впливу, які підривали його існування. Як зазначалося у звіті Л. Клименка на Третньому Делегатському з’їзді, “... вже на II Делегатському з’їзді група політиканів, що старалися не про добро УВРС, але про поширення свого політичного впливу в союзі й захоплення проводу в нім – своєю деструктивною роботою й провокативними заявами та листами внесла замішання і роздор поміж членами союзу. Уживалося всіх можливих засобів аби розбити УВРС”³⁰. Безпосереднім наслідком цього протистояння стала відсутність протягом трьох місяців надходжень членських внесків у бюджет УВРС. Цей конфлікт за контроль над Управою УВРС тривав і надалі.

Оскільки Л. Клименко та голова Ревізійної комісії УВРС Ф. Швець очолювали також Український Комітет у Чехословаччині, то уособиця вийшла за межі Союзу. Частина управи УВРС закидала Л. Клименку те, що з Українського Комітету за підтримку Українського Всепрофесійного Робітничого Союзу було виключено Д. Куликовського, В. Гречишкіна, О. Міценка, які, не отримуючи після цього заробітної плати, змушені були шукати роботу і закинути працю в УВРС³¹.

У подальшому протистояння тільки загострювалося. Врешті 19 липня 1930 р. Управа УВРС звільнила секретаря Л. Клименка, а Ф. Швецю було оголошено догану³². 22 липня 1930 р. Л. Клименко подав звіт Секретаріату УВРС, у якому відкинув усі звинувачення. Він, зокрема, звинуватив частину членів із старої Управи (Д. Куликовського, В. Гречишкіна, О. Міценка) у намаганні узурпувати керівництво УВРС, ізолювавши його голову та інших членів Управи. Ревізійна Комісія жодних порушень в роботі Секретаріату не виявила і виступила проти зміщення Л. Клименка з посади³³. У ході цієї уособиці Кошицька філія висловила голові Союзу вотум недовіри і перестала сплачувати членські внески. Її підтримали також робітники з Праги³⁴. Таким чином, конфлікт Управи УВРС із Секретаріатом і Ревізійною Комісією паралізував роботу УВРС і негативно вплинув на подальше його існування.

Негативний вплив на розвиток УВРС і на стан усієї української еміграції ухвалила міжнародна конференція в справах еміграції при Лізі Націй від 15 травня 1929 р. Згідно з цією ухвалою, українській еміграції не надавалося права на самостійне існування на рівні з іншими емігрантами – російськими та вірменськими. Внаслідок ухвали члени УВРС, що в переважній більшості були родом із західноукраїнських земель, позбавлялися опіки Ліги Націй, а їхньою долею мусили відтоді займатись адміністративні уряди держав, у складі яких вони перебували³⁵.

Отже, українські робітники в середині 1920-х рр. зіткнулися з цілою низкою проблем, які значно ускладнили умови їхнього перебування на території Чехословаччини. При значній розпорошеності та відсутності власної організаційної структури їм складно було пристосуватися до нових обставин емігрантського життя. Спробою виправити становище стало створення Українського Всепрофесійного Робітничого Союзу – першої організації, покликаної безпосередньо захищати інтереси українського робітництва. Від установчого з'їзду (8 липня 1928 р.) і до Третього Делегатського з'їзду (20 квітня 1930 р.) УВРС розгорнув активну громадську й культурно-просвітницьку діяльність, покликану зберегти та примножити національно свідомі кадри для українського робітництва. Проте скрутне матеріальне становище УВРС та внутрішні конфлікти не дозволили йому розгорнути активну діяльність. Незважаючи на це, існування Українського Всепрофесійного Робітничого Союзу було важливим епізодом у життєдіяльності української еміграції за кордоном.

- ¹ Бровченко Т. С. Політика Чехословацької республіки щодо іммігрантів (20–30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / Т. С. Бровченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 16 с.; Бублик Т. В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20–30-ті роки ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Бублик Тетяна Вікторівна ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.; Даниленко О. В. Український комітет у Чехословаччині (1921–1925 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Даниленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 18 с.; Зубко О. Є. Створення та діяльність українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі (1923–1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 09.00.12 / О. Є. Зубко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 18 с.
- ² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 / С. Наріжний. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
- ³ Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині : Український вільний університет (1921–1945) / С. Віднянський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 82 с.
- ⁴ Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-ті роки): соціокультурний аспект / О. Даниленко // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 37–40.
- ⁵ Сухобокова О. О. Український культурно-освітній осередок у Чехословаччині в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / О. О. Сухобокова // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 17. – С. 158–161.
- ⁶ Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-ті роки): соціокультурний аспект... – С. 38.
- ⁷ Наша Спілка. – 1924. – Ч. 4–5. – С. 49.
- ⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 3888, оп. 1, спр. 1, арк. 9–9 зв.
- ⁹ Там само, арк. 7.
- ¹⁰ Там само, арк. 7 зв.
- ¹¹ Там само, арк. 10–10 зв.
- ¹² Свобода. – 1929. – 30 січня. – № 24. – С. 4.
- ¹³ ЦДАВО України, ф. 3888, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2.
- ¹⁴ Там само, арк. 4
- ¹⁵ Там само, спр. 5, арк. 6
- ¹⁶ Там само, арк. 5.
- ¹⁷ Там само, спр. 1, арк. 3.
- ¹⁸ Там само, спр. 5, арк. 1.
- ¹⁹ Свобода. – 1929. – 30 січня. – № 24. – С. 4.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 3888, оп. 1, спр. 5, арк. 8.
- ²¹ Там само, арк. 21.
- ²² Там само, спр. 6, арк. 35.
- ²³ Там само, спр. 1, арк. 10 зв.
- ²⁴ Там само, арк. 11.
- ²⁵ Там само, арк. 11.
- ²⁶ Свобода. – 1929. – 30 січня. – № 24. – С. 4.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 3 888, оп. 1, спр. 5, арк. 13.

- ²⁸ Там само, арк. 25.
²⁹ Там само, спр. 6, арк. 35.
³⁰ Там само, спр. 5, арк. 24.
³¹ Там само, спр. 3, арк. 5.
³² Там само, арк. 9.
³³ Там само, арк. 11.
³⁴ Там само, спр. 6, арк. 33.
³⁵ Там само, спр. 5, арк. 25.

В статье проанализировано положение украинских эмигрантов-рабочих в Чехословакии на изломе 20–30-х гг. XX ст. Раскрыты создание и основные направления деятельности профессионально-классовой организации рабочих – Украинского Всепрофессионального Рабочего Союза.

Ключевые слова: украинская эмиграция, Чехословакия, Украинский Всепрофессиональный Рабочий Союз, культурно-просветительская работа.

The article analyses the standing of Ukrainian working emigrants in Czechoslovakia at the turn of 20–30th years of the XXth century. Discloses creation and main directions of activity of professional and class workers organization – the Ukrainian All Professional Working Union.

Keywords: Ukrainian emigration, Czechoslovakia, the Ukrainian All Professional Working Union, cultural and educational work.

УДК 94 (477)

Галина РІККАРДІ

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ 60-х рр. ХІХ – поч. ХХ ст.: СПРОБА ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті аналізується розвиток початкової і середньої освіти у Східній Галичині у 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. Автор розкриває складнощі цього процесу, зокрема боротьбу українців з поляками за створення українськомовних шкіл та запровадження української мови в уже існуючих. Цьому сприяли виступи галицьких послів на сеймовому рівні, створення нових організацій і товариств, які реалізовували ці завдання.

Ключові слова: Галичина, Краєва шкільна рада, Австро-Угорщина, система освіти, українізація, польсько-українські взаємини.

Політичне і духовне встановлення нації неможливе без ґрунтовного вивчення її минулого, зокрема подій, що стосуються шкільництва і просвітницького руху. Звернення до мало-відомих сторінок історичного минулого дозволить знайти відповіді на важливі питання, які виникають у процесі розбудови української державності. Дослідження розвитку шкільної освіти в Галичині кінця ХІХ – поч. ХХ ст. в історичній ретроспективі, на наш погляд, належить до маловивчених сторінок історії краю.

Питання становлення і розвитку шкільництва в Галичині розглядаються у дослідженнях В. Бачинського, Л. Баїка, В. Вериги, М. Грушевського, В. Гнатюка, К. Левицького, К. Малицької, М. Сирника, І. Франка, А. Фікера та Я. Ясінчука.

Складні процеси у сфері шкільництва зумовлювались як політичним, так і соціально-економічним становищем Галичини у складі Габсбурської монархії. Галичина і Буковина, як відомо, перейшли до складу Австрійської монархії в кризовому, занедбаному стані як в економічному, так і в культурному вимірах. Тому австрійський уряд змушений був звернути серйозну увагу на становище шкільної справи, особливо на народне шкільництво в цьому регіоні. Середня освіта в Галичині знаходилась переважно в руках католицьких орденів – єзуїтського василіанського й піярського, які мали в Східній Галичині десяток середніх шкіл, де навчання велося латинською і польською мовами. Австрія перетворила їх на державні гімназії з німецькою мовою навчання. Тільки в 1815 р. почалося навчання польською мовою. Число се-